

ปฏิจจสมุปบาท และ อริยสัจ 4

เสฐียรพงษ์ วรรณปก*

แก่นของพระพุทธศาสนาอยู่ที่ปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ 4 ถ้าเข้าใจหลักธรรมทั้ง 2 นี้แล้ว จะเข้าใจแก่นพระพุทธศาสนา สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในด้านต่างๆได้ ปัจจุบันนี้เรามักพูดถึงการประยุกต์ใช้ธรรมะในชีวิตประจำวัน แต่มักไม่สนใจศึกษาเนื้อหาของธรรมะให้เข้าใจถ่องแท้ การประยุกต์ธรรมะโดยไม่เข้าใจธรรมะมีทางผิดพลาดได้ง่าย เพราะฉะนั้นจึงควรศึกษา “หลัก” ให้เข้าใจแจ่มแจ้งเสียก่อน

หลักปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4 เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเพื่อความชัดเจน ขอทำความเข้าใจพุทธประวัติตอนตรัสรู้คือ เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ตัดสินใจแน่วแน่ว่าจะนั่งบำเพ็ญสมาธิวิปัสสนาใต้ต้นโพธิ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา โดยไม่ยอมลุกไปไหน แม้ว่าเลือดและเนื้อจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังหุ้มกระดูกก็ตามที เวลาได้ผ่านไปตามลำดับ พระองค์ได้บรรลุญาณทั้ง 3 และญาณสุดท้ายคืออัสสวกขยญาณ คือได้ตรัสรู้อริยสัจ 4 (ทุกข์, เหตุแห่งทุกข์, ความดับทุกข์ และวิธีปฏิบัติเพื่อดับทุกข์)

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าประทับใต้ต้นโพธิ ทรงเสวยวิมุตติสุขอยู่ 7 วัน โดยภายใน 7 วันนี้ พระองค์ทรงพิจารณาธรรมะที่ทรงตรัสรู้ ตรงนี้คัมภีร์บอกว่าคือปฏิจจสมุปบาท ทรงพิจารณาทั้งอนุโลมและปฏิโลม คือพิจารณาทวนกลับไปกลับมาอย่างละเอียด หลังจากพิจารณาอย่างละเอียดแล้ว ทรงเห็นว่าธรรมะที่ตรัสรู้นั้นลึกซึ้งคัมภีร์ภาพ ยากที่ผู้หลงระเหิงอยู่ในโลกียวิสัยจะฟังเข้าใจได้ จึงทรงน้อมพระทัยไปเพื่อความขวนขวายน้อย นี่เป็นภาษาพระหมายความว่า ไม่ทรงคิดจะสอนใคร เนื่องจากทรงเห็นว่าสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้นั้นลึกซึ้งมาก ต่อมาท้าวสหมันตีพรหมได้มาทูลอัญเชิญให้ทรงแสดงธรรม โดยกราบทูลว่า “สัตว์ที่มีธุลีในดวงตาน้อยยังมีอยู่” เป็นภาษาเปรียบเทียบ หมายความว่าผู้ที่มีสติปัญญาพอจะเข้าใจยังมีอยู่ ขอพระองค์ทรงแสดงธรรมเถิด พระพุทธเจ้าจึงทรงพิจารณาสัตว์โลกเปรียบประดุจดอกบัวต่างระดับในน้ำ (คัมภีร์พระไตรปิฎกว่ามี 3 ระดับ แต่คัมภีร์อรรถกถาเพิ่มเข้ามาอีก 1 รวมเป็น 4 ระดับ) แล้วตัดสินใจออกใบประกาศพระศาสนา

ตอนแรกบอกว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจ 4 ต่อมาบอกว่า ทรงพิจารณาสิ่งที่ตรัสรู้แล้วคือ ปฏิจจสมุปบาท นี่แสดงว่า อริยสัจ 4 และ ปฏิจจสมุปบาท คือเรื่องเดียวกัน เพียงแต่พูดถึงคนละแง่มุมเท่านั้นเอง

* รองศาสตราจารย์ ราชบัณฑิตประเภทปรัชญา สาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์

มีข้อสังเกตดังนี้ หลักปฏิจสุมุปาบท นั้นเป็นหลักวิชาที่พูดถึงการเกิดขึ้น และการดับไปแห่งทุกข์ ภาษาสมัยใหม่ก็ว่า หลักวิชาที่ว่าด้วยปัญหาและการแก้ปัญหา ว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยอิงอาศัยกันและกันอย่างไร

พูดอีกนัยหนึ่งก็ว่า ปฏิจสุมุปาบท เป็นหลักวิชา หรือเป็นวิชาการล้วน ๆ ว่า ด้วยการเกิดการดับของปัญหา ส่วนอริยสัจ 4 มิใช่เพียงหลักวิชา หากแต่รวมหลักปฏิบัติเข้าด้วย

จะเห็นว่าในหลักอริยสัจ 4 นี้ พระพุทธเจ้าทรงยกปัญหาขึ้นมาเป็นหลัก แล้วชี้ว่าปัญหานี้มิได้เกิดขึ้นลอย ๆ มีสาเหตุให้เกิด สาเหตุของปัญหาคืออะไรบ้าง มีทางแก้ไข วิธีการแก้ปัญหาจะต้องลงมือทำอะไร ที่ว่า "จะต้องลงมือทำอะไร" นี้แหละชี้ถึงวิธีปฏิบัติ หรือวิธีการแก้ปัญหา

พูดอีกนัยหนึ่ง อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมที่สอดคล้องกับวิธีการแสวงหาสัจธรรม และการประสบความสำเร็จของพระพุทธเจ้า จะเห็นวก่อนเสด็จออกผนวชนั้น พระองค์ทรงมีความคิดว่าโลกนี้ เต็มไปด้วยความทุกข์ หรือโลกนี้มีปัญหา และเมื่อทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้ง 4 คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ก็ได้ข้อสรุปว่ามันเป็นทุกข์จริง ๆ และยอดแห่งทุกข์ที่บีบคั้นมนุษย์นั้นคือ ทุกข์จากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทุกข์เพราะการเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ต่อเมื่อเห็นสมณะในครั้งสุดท้าย พระองค์ทรงได้ข้อสรุปรวบยอดว่าทางนี้น่าจะเป็นทางพ้นทุกข์ จึงตัดสินใจพระทัยเสด็จออกผนวช

การตัดสินใจพระทัยออกผนวชเป็นผลจากการรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลทุกอย่างแล้วก็ทดลองด้วยตนเองทั้งหมด มิใช่คิดเอาคาดเดาเอาว่า ทางพ้นทุกข์น่าจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ท่านทดลองด้วยตัวเองจนกระทั่งเวลาล้มเหลว ก็รู้ด้วยตัวเองว่ามันล้มเหลว เวลาสำเร็จก็รู้ด้วยตัวเองว่าสำเร็จ อย่างเช่น ตอนแรกทรงตั้งสมมติฐานว่า การอดอาหารจะทำให้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ก็ทดลองอดอาหารจนกระทั่งเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก ในที่สุดก็ทรงตระหนักว่ามีไข้ ทางพ้นทุกข์ ครั้นค้นพบทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา ก็ทรงดำเนินตามแนวทางนั้น จนกระทั่งบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ

เมื่อทรงแสดงธรรมครั้งแรกแก่ปัญจวัคคีย์ พระองค์ทรงประกาศว่า การหมกมุ่นในกาม (กามสุขัลลิกานุโยค) และการทรมานตน (อัตตคิลมถานุโยค) นั้นเป็นแนวทางผิด ไม่นำไปสู่การพ้นทุกข์ อริยมรรคมีองค์ 8 หรือ มัชฌิมาปฏิปทาเท่านั้นนำไปสู่การพ้นทุกข์ได้จริง เพราะเหตุไร จึงกล้า ประกาศอย่างนั้น พระองค์ทรงตระหนักแน่ว่า “เพราะเราทดลองได้พิสูจน์มาด้วยตัวเองแล้ว หากไม่เราไม่กล้าประกาศว่าเราได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ”

สรุป (อีกครั้ง) อริยสัจ 4 เป็นสิ่งเดียวกับปฏิจสุมุปาบท อริยสัจ 4 นำเสนอในแง่ที่เป็นระบบการแก้ปัญหา มีทั้งหลักวิชา และการปฏิบัติอยู่ในตัว ส่วนปฏิจสุมุปาบทพูดถึงหลักวิชาอย่างเดียว หลักวิชาที่เป็นกลาง ๆ ทั้งหลักวิชากว้าง ๆ และหลักวิชาที่แจกรายละเอียด

ก. หลักกว้าง ๆ

- เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
- เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

ข. หลักแจกรายละเอียด

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	จึงเกิดสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	จึงเกิดวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงเกิดนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	จึงเกิดสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงเกิดผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	จึงเกิดเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	จึงเกิดตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	จึงเกิดอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงเกิดภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย	จึงเกิดชาติ
เพราะชาติเป็นปัจจัย	จึงเกิดชรามรณะ

ในขณะนั้นก็เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส กองแห่งทุกข์ทั้งมวล ย่อมเกิดมีด้วยประการฉะนี้

ที่กล่าวมานี้เป็น ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิด ส่วนปฏิจจสมุปบาทฝ่ายดับจะเป็นดังนี้ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ สังขารดับ วิญญาณดับ วิญญาณดับ นามรูปดับ... ไล่ไปเรื่อยจนถึงโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสดับ กองแห่งทุกข์ทั้งมวลย่อมดับด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปบาท มีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อิทัปปัจจยตา” หมายความว่า ภาวะที่มันเป็นปัจจัยอิงอาศัยกันเป็นไป ให้สังเกตว่าท่านไม่ใช่คำว่า “เหตุ” ท่านใช้คำว่า “ปัจจัย” เพราะเหตุคือเหตุเดียว ส่วนปัจจัยคือ เงื่อนไขหลายๆ อย่างรวมกัน การมองปรากฏการณ์ใด ๆ ในแง่มันเป็น “ปัจจัย” อิงอาศัยกันเกิดขึ้น ย่อมจะมองได้กว้าง รอบด้าน และถูกต้องมากกว่ามองในแง่ที่มันเป็น “เหตุ” ยกตัวอย่างเช่น เมื่อพูดว่าต้นไม้ต้นนี้งอกงามเพราะอะไร ถ้ามองในแง่เหตุก็จะตอบว่า ต้นไม้ต้นนี้งอกงามเพราะเมล็ด (เมล็ดเป็นเหตุ ความเจริญงอกงามเป็นผล) แต่ถ้ามองในแง่เป็น “ปัจจัย” ก็จะตอบว่า ต้นไม้ต้นนี้งอกงามเพราะอาศัยหลาย ๆ อย่างรวมกันเป็นปัจจัยทำให้มันงอกงาม เช่น เมล็ด ดิน ปุ๋ย อากาศ การดูแลของคน ฯลฯ เน้นอนการมองนัยที่ 2 (มองแบบเป็นปัจจัย) ย่อมกว้าง รอบด้าน และถูกต้อง ตรงความเป็นจริงมากกว่า

ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิด ก็คือ อริยสัจ ข้อ ทุกข์ กับ สมุทัย ที่เด่นชัดที่สุดคือ ทุกข์ หรือปัญหา ไม่ได้พูดถึงสาเหตุของปัญหา คล้าย ๆ ให้รู้เป็นนัยว่า เมื่อทุกข์หรือปัญหาเกิดขึ้น มันก็ต้องมีเหตุ ปฏิจจสมุปบาทไม่ได้บอกว่าเหตุอันนั้นคืออะไร แต่ในอริยสัจพอพูดถึงทุกข์

ให้สังเกตว่า อริยมรรคมีองค์ 8 ถ้าพูดเป็นระบบฝึกฝนอบรม ท่านเรียกว่า “ไตรสิกขา” คือ ปัญญาสิกขา (ฝึกฝนอบรมด้านปัญญา) ศีลสิกขา (การฝึกฝนอบรมด้านพฤติกรรม) และจิตตสิกขา (การฝึกฝนอบรมด้านจิต)

ไทยเราชอบเรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ไม่ตรงนัก เพราะถ้าพูดในแง่ฝึกฝนอบรมน่าจะเป็น (ถ้าเรียกกลับกัน) ศีล จิต ปัญญา มากกว่า เพราะการอบรมด้านจิตนั้นมีใช้เพียงสมาธิอย่างเดียว รวมถึงการพัฒนาจิตด้านอื่นคือสติ และความเพียรด้วย(ในอริยมรรคหมวดจิตตสิกขา มีสัมมาวายามะ, สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ มีใช้เพียง สัมมาสมาธิอย่างเดียว)

หลักไตรสิกขา มีใช้ “บันได 3 ขั้น” ไม่ใช่ฝึกศีลจบแล้ว จึงฝึกสมาธิ ทำสมาธิบริบูรณ์แล้ว จึงฝึกฝนปัญญามีได้ ต้องทำไปพร้อม ๆ กัน เกื้อหนุนกัน ส่งเสริมกัน กระบวนการฝึกฝนอบรมตามหลักอริยมรรคหรือไตรสิกขา จึงประกอบด้วย

1. ความรู้ ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานเป็นสิ่งจำเป็นมาก ในอริยมรรคได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ อันหมายรวมถึงความเข้าใจถูกต้อง concept ถูกต้อง attitude ถูกต้อง การวางท่าทีถูกต้อง

2. พฤติกรรม พฤติกรรมทางกาย วาจา ต้องให้สอดคล้องกับความรู้ขั้นนั้น อันนี้เป็นส่วน ศีลสิกขา ได้แก่ อริยมรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ พุทธอภินิหารหนึ่งว่า ในการพัฒนาตนนั้น รู้อย่างเดียวไม่พอ ต้องลงมือปฏิบัติหรือทำตามที่รู้ด้วย

3. พลังจิต พลังจิตต้องแน่วแน่นมั่นคงต่อเป้าหมาย ไม่ออกแวก โลเล อันนี้เป็นส่วนจิตตสิกขา ในอริยมรรคก็คือข้อ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ในกระบวนการพัฒนาตนนั้น จิตใจจะต้องพร้อม คือมีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

ถ้าพูดให้ง่ายที่สุด หรือ “ประยุกต์” ให้ง่ายที่สุด ในการทำงานทุกชนิด ไม่ว่าน้อยหรือมาก ง่ายหรือยาก ถ้าใช้หลักอริยมรรค หรือหลักไตรสิกขาแล้ว งานนั้น จะประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ถ้าผู้ทำงานมีความรู้ แล้วลงมือกระทำ และกระทำด้วยความแน่วแน่นมั่นคงและต่อเนื่อง

รู้ - ลงมือทำ - ทำด้วยจิตแน่วแน่นมั่นคง และทำต่อเนื่อง นี่คือ “แก่น” แห่งอริยมรรคหรือไตรสิกขาที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการดำรงชีวิตเพื่อความสำเร็จในด้านต่าง ๆ

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในกระบวนการพัฒนาตนนั้น เริ่มต้นด้วยปัญญา ลงท้ายด้วยปัญญา ปัญญาในระยะแรกเริ่มเป็นปัญญาก้าวขึ้นพื้นฐาน และปัญญานั้นจะพัฒนาขึ้นตามลำดับ อยู่บนพื้นฐานของศีลและสมาธิ และศีลและสมาธินั้นก็มีปัญญาเป็นตัวเกื้อหนุน พุดง่าย ๆ ปัญญาอาศัยศีลและสมาธิ ศีลก็อาศัยปัญญาและสมาธิ สมาธิก็อาศัยปัญญา และศีลทั้ง 3 อย่างนี้ต่างอาศัยกัน เกื้อหนุนกัน ก้าวหน้าสมบูรณ์ขึ้นตามลำดับ ในที่สุดเมื่อสมบูรณ์เต็มที่แล้ว ก็จะนำไปสู่ปัญญาระดับสูงเรียกว่า “สัมมาญาณะ (ความหยั่งรู้ที่ถูกต้อง)

เมื่อสัมมาญาณะเกิดก็เกิดความรู้แจ้งจริง รู้เท่าทันสภาวะทั้งหลาย พอปัญญาในระดับสูงนี้เกิดขึ้น จิตก็จะเป็นอิสระจากพันธของกิเลสทั้งมวล ถึงอิสรภาพหรือวิมุตติหลุดพ้นอย่างแท้จริง อันเรียกว่า "สัมมาวิมุตติ"

ผู้บรรลุถึงจุดนี้แล้วเรียกว่า อเสขะ (ผู้จบการศึกษา) บ้าง พุทธ (ผู้ตรัสรู้) บ้าง จินาสพ (ผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส) บ้าง อรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) บ้าง แล้วแต่จะเรียก

ความรู้ที่ครบวงจร

ความรู้ที่สามารถละกิเลสได้ จิตวิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ นั้นจะต้องเป็นความรู้ที่ครบวงจร ดังใน ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า ท่านรู้เห็นตามจริง 3 รอบ 12 อาการ ในอริยสัจ 4 หรือ "รู้ครบวงจร" ดังแผนภูมิข้างล่างนี้

ญาณ	สัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
สัจจะ			
ทุกข์	ทุกข์คือดังนี้: รู้ว่าปัญหา คืออะไร, ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน	รู้ว่าทุกข์ควรกำหนดรู้:รู้ว่า ปัญหานี้ต้องเข้าใจสภาพ และขอบเขต	รู้ว่าทุกข์นี้กำลังรู้ รู้ว่าได้เข้าใจสภาพและ ขอบเขตของปัญหาแล้ว
สมุทัย	รู้ว่าสมุทัยคือดังนี้: รู้ว่า สาเหตุของปัญหาคืออะไร	รู้ว่าสมุทัย (ต้นเหตุ) ควร ละเสีย: รู้ว่าจะต้องแก้ไข ที่สาเหตุนั้น	รู้ว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว: รู้ว่าสาเหตุนั้นได้แก้ไข หรือกำจัดแล้ว
นิโรธ	รู้ว่านิโรธคือดังนี้: รู้ว่า ภาระหมดปัญหาที่ต้องการ คืออะไร	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้ง: รู้ว่าภาวะนั้นเป็นจุดหมาย ที่ต้องไปให้ถึง	รู้ว่านิโรธได้ประจักษ์ แจ้งแล้ว: รู้ว่าได้บรรลุ จุดหมายนั้นแล้ว
มรรค	รู้ว่ามรรคคือดังนี้: รู้ว่า วิธีแก้ปัญหาคืออย่างไร	รู้ว่ามรรคควรเจริญ: รู้ว่า วิธีแก้ันั้นต้องลงมือปฏิบัติ ดำเนินการ	รู้ว่ามรรคได้เจริญแล้ว รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธี การนั้นเรียบร้อยแล้ว

การตีความปฏิจจสมุปบาท

การอธิบายปฏิจจสมุปบาทมักจะอธิบายกัน 2 นัย คือ นัยข้ามภพข้ามชาติ และ นัยปัจจุบันขณะ

1. นัยข้ามภพข้ามชาติ แบ่งออกเป็น 3 ช่วง ชีวิต คือ อวิชชา สังขาร เป็นช่วงหนึ่ง จากวิญญาน ถึงภพ เป็นช่วงหนึ่ง และจากชาติ ถึงชรามรณะ พังทลายด้วย โสกะ ปรีเทวะ เป็นต้นเป็นอีกช่วงหนึ่ง ถือเอาช่วงกลางคือชีวิตในปัจจุบันเป็นหลัก เมื่อมองในแง่เหตุผล ปัจจุบันย่อมเป็นผลของอดีต และปัจจุบันของอนาคต เพราะฉะนั้นช่วงปัจจุบัน จึงมีพร้อมทั้งเหตุและผลในตัว

ช่วงชีวิต 3 ช่วง จึงซอยออกไปเป็น 4 ช่วงดังนี้

อวิชชา สังขาร เป็นอดีตเหตุ

วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบันผล

ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นปัจจุบันเหตุ

ชาติ ชรามรณะ (โสกะ...อุปายาส) เป็นอนาคตผล

ต่อไปนี้เป็น การอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ

คนเราเมื่อมีความเข้าใจไม่ถูกต้อง (อวิชชา) - ก็ตั้งเจตจำนงอันสอดคล้องกับความเข้าใจผิดๆ นั้น ลงมือทำการไปตามเจตจำนงนั้น ตีบ้าง ชั่วบ้าง จิตจึงถูกพลังกรรมปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง (สังขาร) - เมื่อตายไปพลังกรรมที่ปรุงแต่งไว้ จะทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมัน ปฏิสนธิหรือถือกำเนิดแล้ว (วิญญาน) - กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการก่อรูปชีวิตขึ้น คือเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (นามรูป) - เกิดอายตนะ หรือสื่อที่จะติดต่อโลกภายนอก 6 ประการคือ ประสาทตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-และใจ (สฬายตนะ) - เมื่ออายตนะภายใน (คือตา หู เป็นต้น) กับสื่อภายนอก (คือรูปเสียง เป็นต้น) และวิญญาน (คือการรับรู้) มาประจวบกันเข้า เกิดการรับรู้ อย่างใดอย่างหนึ่ง (ผัสสะ) - ความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้น คือรู้สึกสบาย ไม่สบาย เฉย ๆ (เวทนา) - รู้สึกสบายก็อยากได้มากขึ้น จนกลายเป็นความทะยานอยาก ถ้าเป็นทุกข์ ก็อยากให้มันสูญสิ้นไป ถ้าเฉย ๆ ก็ติดในความเฉยนั้น (ตัณหา) - เมื่อความอยากมันรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) เพราะความยึดอยากนั้นก็เกิดการกระทำกรรมต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งพร้อมที่จะสร้างภพใหม่ต่อไป (ภพ) - ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังกรรมที่สร้างไว้ ก็ผลักดันวงจรต่อไป คือ เกิดปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังกรรมนั้นปฏิสนธิขึ้น ก่อให้เกิดนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ขึ้นหมุนเวียนเป็นวงจรอีก (ชาติ) - และเมื่อเกิดมาแล้วย่อมต้องมี ความเสื่อมโทรม และแตกตายเป็นหลายขันธ์ ในช่วงตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายก็มีความโสก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเป็นครั้งคราว กองแห่งทุกข์ทั้งมวลย่อมเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

2. นัยปัจจุบันขณะ เมื่ออธิบายแบบนี้ต้องให้คำจำกัดความใหม่ “ชาติ” มิได้หมายถึงการเกิดจากท้องแม่ “ชรามรณะ” ก็มิได้หมายถึงความแก่และความตาย “ชาติ” หมายถึง “การเกิดมี” หรือ “พร้อมที่จะทำหน้าที่” “ชรามรณะ” หมายถึง “การผันแปรสลายไปจนภาวะเดิม” คำอธิบายก็คือ คนเราที่เกิดมาแล้วนี้แหละ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ครบบริบูรณ์นี้แหละ ขณะที่ยังจรปฏิจจสมุปบาทมันไม่วัง เท่ากับเรายังไม่มีตา หู จมูก เป็นต้น พุดง่าย ๆ ว่าถึงมีอวัยวะเหล่านี้อยู่ ภาษาธรรมก็เรียกว่า ไม่มี คือมันยังไม่เกิด ยังไม่เป็นชาติเป็นภพ

เมื่อปุณณคนมีกิเลส มีความไม่รู้เป็นพื้นฐานของจิตอยู่แล้ว ความคิดก็เป็นความคิดอย่างโง่ ๆ คิดด้วยความไม่รู้ เมื่อสัมผัสโลกภายนอก ก็เกิดวิญญานคือการรับรู้อย่างโง่ เป็นการรับรู้พร้อมที่จะเป็นทุกข์ ขณะนั้นเองกระบวนการทางร่างกายและจิตใจก็พร้อมจะทำงานเพื่อสนองความไม่รู้นั้น เรียกว่าเกิดนามรูป ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ก็พร้อมจะตอบสนองกระบวนการนั้น เรียกว่าสฬายตนะเกิดขึ้น ผัสสะก็เกิดขึ้น เวทนาความรู้สึกก็เกิด ตัณหาความอยากก็เกิดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น ก็เกิดก่อตัวเป็นภพเป็นชาติ เป็นอยู่ชั่วครู่ ก็กลายเป็นชรามรณะคือเสื่อมสลายผันแปร

รหัสอยู่ที่คำว่า “ปฏิจจสมุปบาท” (ปฏิจจ = อาศัยกัน + ส = พร้อมกัน + อุปบาท = เกิดขึ้น) ซึ่งแปลว่า “เกิดขึ้นพร้อมกัน หรือพร้อมกันทำหน้าที่” เพราะฉะนั้น จะเข้าใจกระบวนการปฏิจจสมุปบาท ในแง่ปัจจุบันขณะ ต้องไม่ไปมัวพะวงว่า องค์ประกอบอันไหนเกิดก่อนเกิดหลัง เพราะในแง่ความเป็นจริงแล้ว ทันทีที่เราได้สัมผัสกับโลกภายนอก องค์ประกอบเหล่านั้น มันพร้อมที่จะทำงานเป็นกระบวนการร่วมกันทันที วงจรจะวิ่งปฏิจจจากต้นจนปลายชั่วพริบตาเดียวกว่าจะรู้ตัวมันก็วิ่งไปจนสุดสายเสียแล้ว และวงจรนี้จะเป็นไปวันละไม่รู้กี่พันกี่หมื่นครั้ง เรียกว่า “สังสารวัฏ” (เวียนว่ายตายเกิด) ปุณณเวลารับรู้อะไรจึงพร้อมที่จะทุกข์ เพราะไม่มีการ “ตัดวงจร”

การตัดวงจรได้ต้องมี สติสัมปชัญญะ รู้เท่าและรู้ทัน เมื่อรู้เท่าทัน ถึงวงจรจะวิ่งต่อไป ก็จะไม่เป็นวงจรแห่งความทุกข์ เพราะวงจรอวิชชาเดิม ได้เปลี่ยนสภาพเป็นวงจรแห่งวิชาแล้ว

ที่นำสังเกตก็คือ ปุณณกับพระอรหันต์ ต่างก็มีการรับรู้โลกภายนอกเหมือนกัน มืองค์ประกอบที่จะติดต่อบริรับรู้เหมือนกัน มีตาหูจมูกลิ้น เป็นต้นเช่นกัน มีผัสสะ มีเวทนาเช่นกัน แต่พระอรหันต์ ท่านมีสติสัมปชัญญะ รู้เท่าทันปรากฏการณ์ เห็นสักแต่เห็น ได้ยินสักแต่ได้ยิน รู้สึกสักแต่รู้สึก ไม่พสมตัวกูของกู ไม่มีภพมีชาติ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ท่านจึงไม่มีความทุกข์ พุดอีกนัยหนึ่งก็ว่า ท่านก็มีวงจรปฏิจจสมุปบาทเช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่วงจรของท่านเป็นวงจรแห่งวิชา ในขณะที่วงจรของปุณณเป็นวงจรแห่งอวิชชาดังกล่าวข้างต้น